

*О.Г. БУЛАВКА, кандидат економічних наук,
завідувач відділу соціально-економічного розвитку
сільських територій
М.Р. КАПІНУС, науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Шляхи підвищення життєвого рівня сільського населення

Постановка проблеми. Ринкова трансформація економічних відносин, формування принципово нових виробничо-господарських структур у сільськогосподарському виробництві, утвердження селянина як ефективного приватного власника в аграрній сфері забезпечили певну стабілізацію та нарощування виробництва аграрної продукції. Проте означене відбувається в умовах постійного скорочення робочих місць та вивільнення великої частини працездатних селян із сільськогосподарського виробництва і, як наслідок, до розбалансованості трудових відносин, активізації створення тіньової форми зайнятості та поширення бідності на селі. Отже, виникає гостра необхідність подальшого вивчення причин цього й пошук нових шляхів створення ефективного ринку праці через соціальну переорієнтацію умов праці та проживання населення на селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-прикладному дослідженню даних проблем присвятили свої наукові праці відомі вітчизняні вчені, як: Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік [12]; В.С. Дієсперов [2]; Е.М. Лібанова [7]; О.М. Бородіна, І.В. Прокіпа [8,13]; В.П. Рябоконт [9]; П.Т. Саблук, Л.І. Курило [10]; М.Ф. Кропивко [6]; М.А. Хвесик, В.А. Голян [14]; Ю.Л. Когатько [5].

Серед найважливіших зарубіжних дослідників слід згадати В. Garry [15]; С. Perry [16].

Мета статті – оцінити сучасний стан і проблеми бідності на селі й обґрунтувати пріоритетні напрями їх розв'язання в сучасних умовах децентралізації та реформування самоврядування.

Виклад основних результатів дослідження. Аграрне виробництво завжди було й залишається основним джерелом доходів сільського населення. Але через скорочення робочих місць і низький рівень оплати праці у галузі переважна частина сільських мешканців змушена працевлаштовуватися в інших галузях економіки та, як правило, за межами села, а іноді залишаючи місця свого проживання назавжди. За статистичними даними, нині до 60% селян працюють поза межами села. Як наслідок, сільська поселенська мережа обезлюднюється і деградує.

Саме тому Законом України „Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” та Стратегією державної аграрної політики в Україні визначено комплексне розв'язання соціальних проблем на селі, зокрема, це підвищення життєвого добробуту селян через збільшення зайнятості й підвищення заробітної плати, стимулювання працевлаштування і закріплення на селі спеціалістів сільського господарства, удосконалення пенсійного забезпечення його працівників, поліпшення надання послуг освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування [4]. Визначено, що визначальними критеріями втілення державної аграрної й соціальної політики мають бути:

зайнятість працездатних жителів на селі не нижче середньої у країнах Європейського Союзу;

підвищення рівня середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства та доходів сільського населення до рівня не нижче середнього по інших галузях економіки держави;

споживання продуктів харчування на душу населення на рівні науково обґрунтованих норм.

Аналіз динаміки показників економічно активного населення і зайнятості на селі за останні роки показує, що їхні темпи дещо

уповільнюються, але ще продовжують мати тенденцію до зниження (табл.).

Економічна активність населення, зайнятість та оплата праці в сільському господарстві

Показник	2010	2011	2012	2013	2013 р. до 2010 р., %
Сільське населення, тис. осіб	14513,4	14412,2	14328,0	14089,6	97,1
Економічно активне населення у віці 15–70 років, тис. осіб*	6967,7	6971,9	6878,6	6908,0	99,1
у т.ч. працездатного віку	6091,7	6109,1	6125,1	6178,3	101,4
Зайняте населення на селі, тис. осіб	6474,2	6450,3	6370,7	6405,9	98,9
у т.ч. працездатного віку	5598,2	5587,6	5617,2	5676,3	101,4
Наймани працівники сільськогосподарських підприємств**	647,3	633,7	627,4	590,4	91,2

Джерело: * Економічна активність населення у 2013 році. – К.: Державна служба статистики, 2014. – С. 54.

** Сільське господарство України у 2013 році. – К.: Державна служба статистики, 2014. – С. 234.

Збільшення чисельності населення працездатного віку відбулося в основному за рахунок змін у пенсійному законодавстві – зокрема, поповненням його жінками пенсійного віку. Проте, незважаючи на поповнення ринку праці означеною категорією на 1,4%, найманих працівників у сільськогосподарських підприємствах за цей період зменшилося на 8,8%. Тобто, на фоні відносно дещо позитивних тенденцій та поживлення активності й зайнятості на селі зайня-

тість найманих працівників у сільськогосподарських підприємствах продовжує з року в рік знижуватися.

Як показують дані, за 2002–2013 роки сукупні ресурси сільського населення суттєво (майже у 9 разів) зросли (рис. 1). Ще більшими темпами зростали грошові доходи селян: у 2013 році з розрахунку на одного члена домогосподарства вони становили 1599 грн, або в 11 разів більше, ніж у 2002 році [1].

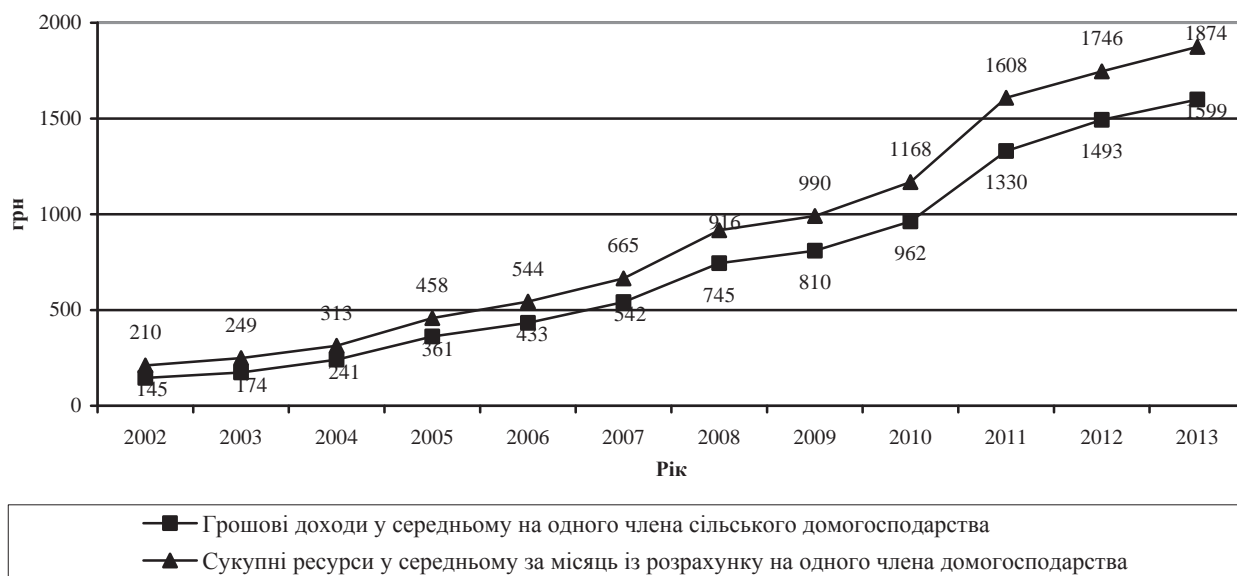

Рис. 1. Динаміка грошових доходів та сукупних ресурсів (у середньому на місяць у розрахунку на одного члена сільського домогосподарства, грн) *

* Джерело: Розраховано за даними Держслужби статистики України. – Стат. збірник: Витрати і ресурси домогосподарств в Україні за 2000–2013 роки.

Але ж порівнюючи грошові доходи сімей у селі та місті, бачимо, що з розрахунку на одного сільського мешканця вони становлять лише 77 % доходів міського жителя

(рис. 2). Найсуттєвішою була різниця у 2008 році, де доходи селян у співвідношенні до жителів міста були найнижчими (лише 68 %).

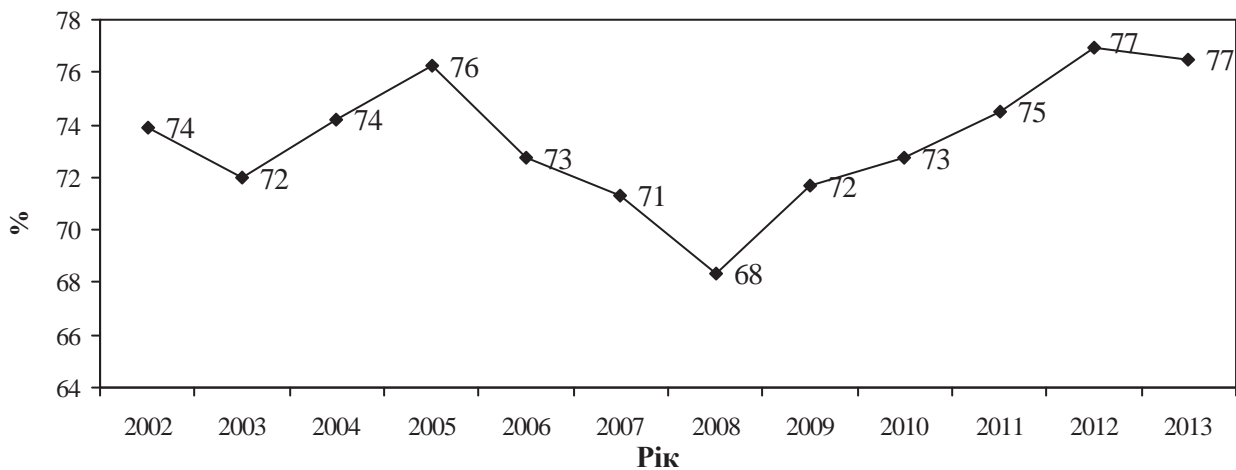

Рис. 2. Співвідношення грошових доходів у середньому на одного члена сільського домогосподарства із грошовими доходами одного члена міського домогосподарства, %

Джерело: Дані Держслужби статистики України. – Стат. збірник: Витрати і ресурси домогосподарств в Україні за 2002-2013 роки.

У країнах із ринковою економікою основним джерелом наповнення доходів домогосподарств, яке характеризує рівень їхнього матеріального добробуту традиційно була оплата праці. Як показує аналіз статистичних даних, питома вага оплати праці у структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств у динаміці підвищується, але залишається ще на досить низькому рівні – менше 40 %. Позитивна тенденція її росту

відстежується з 1999 по 2007 рік, за цей період вона збільшилася удвічі (рис. 3). Проте далі цей процес має нестабільний характер. Так, у 2010 році порівняно з попереднім роком відбулося скорочення частки оплати праці на 1,7%. У 2012 році вона порівняно з 2010-м, навпаки, зросла на 5,5%, а в 2013 році знову відбулося її зниження, тобто набута до 2007 року тенденція її до стабільного зростання втрачається.

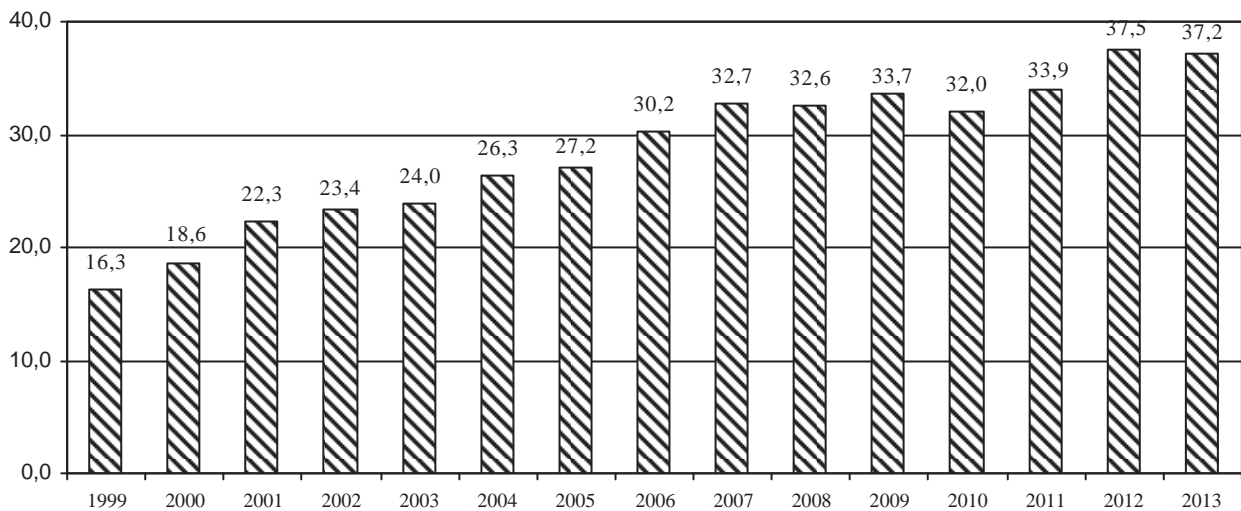

Рис. 3. Динаміка оплати праці у структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств, %

Джерело: Дані Держслужби статистики України. – Стат. збірник: Витрати і ресурси домогосподарств в Україні за 2000-2013 роки.

Важливим показником умов життя населення є співвідношення грошових доходів і сукупних ресурсів із рівнем прожиткового мінімуму. Слід зазначити, що прожитковий мінімум є межею визначення абсолютної бідності населення.

За 2002-2013 роки відбувалося постійне зростання рівня прожиткового мінімуму й за цей період він зріс у 3,3 раза (рис. 4). Проте темпи його зростання порівняно з темпами збільшення грошових доходів і сукупних ресурсів сільських мешканців значно відставали.

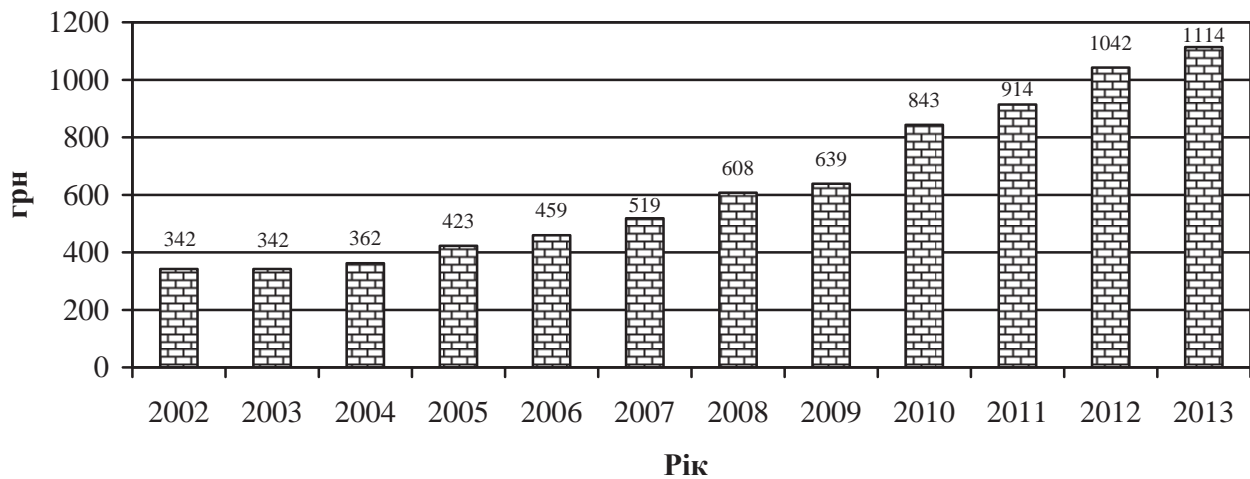

Рис. 4. Динаміка прожиткового мінімуму (у середньому на місяць, грн)

Джерело: Дані Держслужби статистики України. – Стат. збірник: Витрати і ресурси домогосподарств в Україні за 2002-2013 роки.

Аналіз даних (2002-2004 рр.) показує, що за цим співвідношенням сільське населення знаходилося за межею бідності (рис. 5). І лише починаючи з 2005 року прожитковий мінімум досяг рівня сукупних ресурсів, а грошових доходів – із 2007 року. У 2011 році грошові доходи перевищили рівень прожиткового мінімуму на 45, а сукупні ресурси на 76%. Проте, вже у 2012-2013 роках темпи зростання цих показників знижуються.

Зазначимо, що для визначення рівня прожиткового мінімуму в Україні, а отже, й межі абсолютної бідності, використовується метод розрахунку вартості споживчого кошика, який залежить від рівня роздрібних

цін на товари і тарифи платних послуг (наприклад, комунальні платежі). Споживчий кошик було переглянуто ще у 2012 році й нині він налічує 297 товарів і послуг. Проте його розрахунки здійснені за застарілою системою й цінами. Тому сучасний рівень прожиткового мінімуму не відповідає раціональній його вартості. Отже, є необхідність перерахувати прожитковий мінімум з огляду на реальне коливання цін на споживчому ринку. Безумовно, що у такому випадку означене вище співвідношення підтвердить ще більш критичне становище, що склалося із життєвим добробутом селян.

Рис. 5. Співвідношення грошових доходів і сукупних ресурсів із прожитковим мінімумом (із розрахунку на одного члена сільського домогосподарства, %)

Джерело: Дані Держслужби статистики України. – Стат. збірник: Витрати і ресурси домогосподарств в Україні за 2002-2013 роки.

Слід зазначити, що розглянуте підвищення грошових доходів і сукупних ресурсів за

досліджуваний період лише відносно характеризує позитивний ріст життєвого рівня

сільських мешканців. Поглиблений аналіз їх співвідношення із прожитковим мінімумом показує, що за дев'ять місяців (I-III квартали) 2012 року порівняно з таким же періодом 2011 року частка сільських домогосподарств, у яких вони нижчі за прожитковий мінімум, зменшилася з 14 до 13 % загальної їх кількості, у місті частка таких домогосподарств не зменшувалася й була на рівні 8 % загальної їх кількості, у 2013 році ця частка становила у сільській місцевості 12,3, у місті – 7,6 %, а в 2014 році – відповідно – 10,5 і 9 % [1]. Тобто,

рівень бідності сільського населення значно гірший, ніж у населення міста.

Не менш важливим показником характеристики рівня життя сільського населення є співвідношення сукупних доходів із сукупними витратами. До 2003 року сукупні витрати селян були майже на рівні сукупних ресурсів (рис. 6). Починаючи із 2003 року, в цьому співвідношенні намітилася тенденція до перевищення сукупних ресурсів над сукупними витратами. Сільські родини з відомих причин почали свої доходи заощаджувати.

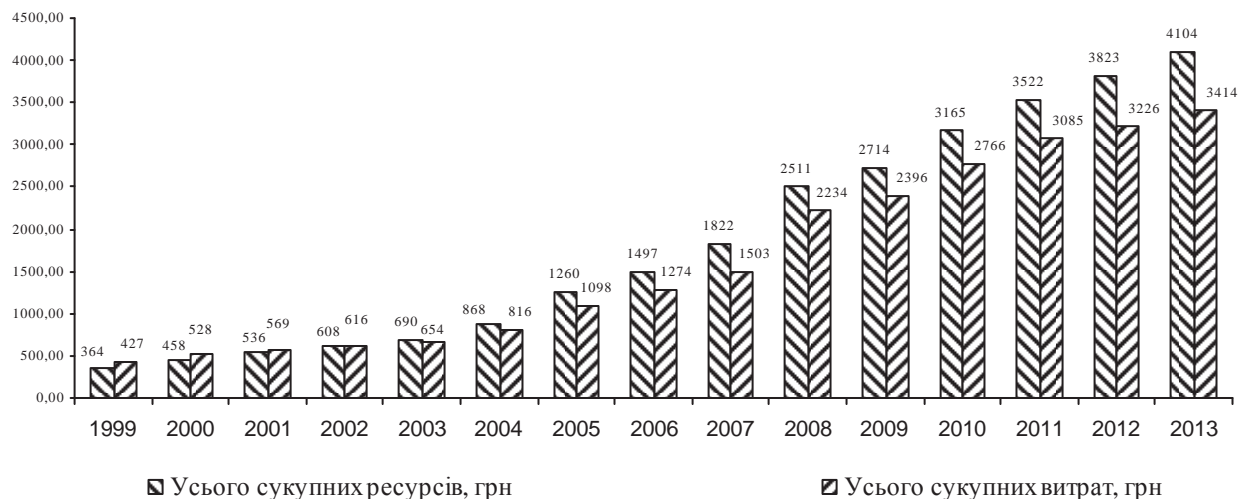

Рис. 6. Динаміка сукупних ресурсів і сукупних витрат сільських домогосподарств, грн

Джерело: Дані Держслужби статистики України. – Стат. збірник: Витрати і ресурси домогосподарств в Україні за 2000-2013 роки.

У загальній структурі сукупних витрат селян значна частка (понад 60%) припадає на харчування (рис. 7). Ще вищою є частка витрат на харчування поза домом у структу-

рі сукупних споживчих витрат. Хоча цей показник за аналізований період знизився на 10%, проте у 2013 році залишився на рівні 65 % (рис.7).

Рис. 7. Питова вага витрат на продовольчі товари та харчування у грошових і сукупних витратах сільських домогосподарств, %

Джерело: Дані Держслужби статистики України. – Стат. збірник: Витрати і ресурси домогосподарств в Україні за 2002-2013 роки.

Слід зауважити, що за міжнародними стандартами витрати на харчування мають бути менше 40 % доходів сім'ї. З огляду на це можна стверджувати, що рівень життя селян в Україні дещо зріс, проте залишаєть-

ся ще дуже низьким. За 2008-2011 роки витрати селян на продовольство перевищували рівень сукупних ресурсів на 50% і лише у 2012-2013 роках їх рівень знизився до 48 % (рис. 8).

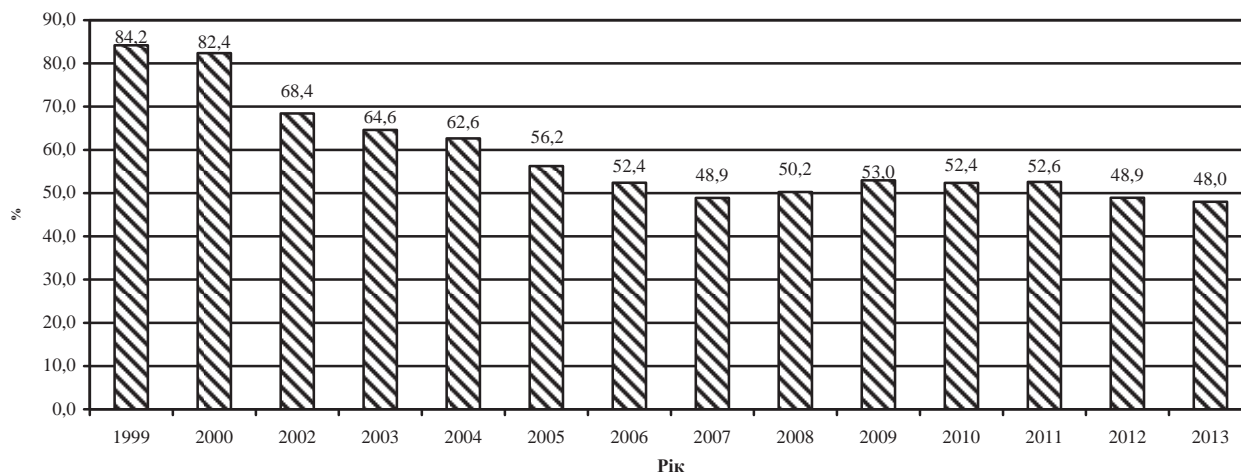

Рис. 8. Співвідношення витрат на продовольчі товари та харчування із сукупними ресурсами сільських домогосподарств

Джерело: Дані Держслужби статистики України. – Стат. збірник: Витрати і ресурси домогосподарств в Україні за 2000-2013 роки.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що за відносним національним критерієм (75 % медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат) бідність селян не зменшується, а збільшується. Так, у 2000 році частка бідного населення в Україні становила 28,2 %, а в 2013-му – вона зростає до 34,1 % [5].

При цьому має місце велика різниця у соціальних відмінностях між міським та сільським населенням, які нині мають причинно-наслідковий характер і тенденції до посилення. Зокрема, серйозну проблему в сільській місцевості становить занепад соціальної інфраструктури, тобто тут створюється деприваційна бідність, яку неможливо подолати тільки наявністю доходів домогосподарств [7]. Вона обмежує доступ сільського населення до споживчих соціальних послуг, особливо це стосується охорони здоров'я й освіти, можливості соціалізації дітей та молоді, реалізації їхнього творчого потенціалу. Це ставить селян по відношенню до міських жителів у надзвичайно критичне фінансове становище.

Прогнозні розрахунки показують, що подальша некерованість процесів, які нині відбуваються у сільській місцевості, дає підстави стверджувати, що на оглядову перспективу очікувати відчутних змін як із за-

йнятністю, так і оплатою праці та доходами селян немає підстав. За нашими прогнозними розрахунками, внаслідок подальшого скорочення робочих місць у галузі зайнятості зменшуватиметься в середньому на 2,3 % щорічно, що зумовить підвищення активності населення в неформальному особистому секторі. Річний приріст самозайнятих тут становитиме близько 2%. Зайнятості у фермерських господарствах найближчими роками збережеться на рівні 90–100 тис. осіб. Очікується, що усе це відповідним чином може позначитися на рівні життя й соціальному захисті сільського населення взагалі. Високий рівень реального та прихованого безробіття, обмеженість можливостей працевлаштування стане найскладнішою проблемою на селі й надзвичайно негативно впливатиме на рівень доходів.

Розрахунки показують, що ситуація з оплатою праці в сільському господарстві поліпшуватиметься, але відрив її від середньої по економіці країни дорівнюватиме 60–70%. Унаслідок цього більшість селян змушені будуть погоджуватися працювати при мінімальній зарплаті без соціальних відрахувань до бюджету, приречуючи себе на мінімальне пенсійне забезпечення та позбавлення соціальної виплати у разі хвороби, інвалідності тощо.

Є також ризик того, що роботодавці-сільгоспвиробники будуть і в подальшому порушувати чинне законодавство щодо виплати заробітної плати, одержуючи при цьому високі надприбутки при мінімальній чисельності персоналу. Як наслідок, серед усього комплексу проблем бідність та низький рівень соціального захисту селян залишаються загрозливими.

Висновки. Стратегічне спрямування на підвищення рівня життя сільського населення має ґрунтуватися, насамперед, на модернізації сільськогосподарського виробництва з якнайшвидшим розв'язанням проблем зайнятості на селі. Забезпечення роботою сільських сімей має бути спрямоване на об'єднання зусиль усіх виробників сільськогосподарської продукції з місцевою владою і самоврядуванням на певній території. Тобто, розвиток сільськогосподарського виробництва, сільської поселенської мережі, сільських територій та подолання бідності на селі – це взаємозв'язаний і взаємозалежний процес. Економічні інтереси сільськогосподарських підприємств, що ґрунтуються на підвищенні конкурентоспроможності виробництва й максимальному одержанні прибутку, наповнюватимуться конкретним змістом лише тоді, коли вони поєднуюватимуться із підвищенням рівня життя населення, створенням для нього в межах територіально-поселенського утворення оптимального соціального та екологічного довілля. В цьому контексті сільська територіальна громада і сільськогосподарський товаровиробник у процесі діяльності й територіально-адміністративного формування повинні функціонувати на основі територіальної інтеграції.

Заробітна плата має стати основним джерелом формування особистих доходів селян. Важливою стратегічною метою повинно бути підвищення рівня оплати праці зайнятих у сільському господарстві до середнього по економіці, а також зростання її питомої ваги у сукупних доходах населення до 65%.

Із метою підвищення рівня життя працівників сільгоспідприємств і мотивації за-

йнятості в аграрній сфері необхідно законодавчо унормувати й посилити соціальну спрямованість діяльності аграрних підприємств створенням та наданням їхнім працівникам соціальних пакетів. Важливим напрямом може стати удосконалення системи обов'язкового пенсійного страхування працівників у сфері сільського господарства, а також підвищення соціальних гарантій, передусім фахівцям за першочерговим їх попитом. Одним із шляхів може стати запровадження професійної (корпоративної) програми пенсійного забезпечення працівників аграрного сектору економіки.

Для підвищення доходів сільгосппрацівників і їхніх сімей необхідною умовою є державна підтримка особистих селянських господарств як одного з основних нині постачальників сільгосппродукції на внутрішні споживчі цілі. Формальне визнання членів особистих селянських господарств зайнятим населенням не дає змоги багатьом селянам звертатися до державної служби зайнятості та одержувати соціальні послуги. Тому необхідно на законодавчому рівні розробити й закріпити нові соціальні гарантії для членів особистих селянських господарств. Нині вони досить гостро потребують допомоги у випадку безробіття, а результати свого господарювання на цей випадок використовують частково і лише для задоволення особистих потреб, які далеко не достатні для їхньої життєдіяльності.

Соціальну політику держави загалом слід спрямувати на те, щоб джерелом поліпшення добробуту сільського населення стали доходи від підвищення трудової активності, підприємницької ініціативи й ефективної праці. З цією метою необхідно змінити акценти державної політики на ринку праці в сільській місцевості, створити спеціальний фонд підтримки підприємницької діяльності та передусім для молоді, перейти від субсидійованої діяльності центрів зайнятості до безпосередньої професійно-технічної підготовки й профорієнтації за принципом – попит і пропозиція сільськогосподарського виробництва.

Список використаних джерел

1. Витрати і ресурси домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) у 2002-2013 рр. – К.: Держслужба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_vrd_zb.htm.
2. *Дієсперов В.С.* Сталий сільський розвиток: проблеми становлення / В.С. Дієсперов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 216 с.

3. Економічна активність населення. – К.: Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm.
4. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» № 2982-IV від 18 жовт. 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2982-15>.
5. Когатько Ю.Л. Бідність сільського населення України / Ю.Л. Когатько // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – №1 (23). – С. 32-43.
6. Кропивко М.Ф. Організація та планування комплексного розвитку агропромислового виробництва і сільських територій в умовах децентралізації владних повноважень / М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2014. – №7. – С. 109-120.
7. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: монографія / Е.М. Лібанова // Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана», НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. – К., 2008. – 330 с.
8. Прокопа І. Депресивні сільські території: методичні засади вивчення / І. Прокопа, О. Попова // Економіка України. – 2007. – №8. – С. 61-70.
9. Рябоконт В.П. Кадри села: проблеми формування і закріплення / В.П. Рябоконт // Економіка України. – 2010. – №5. – С. 115-119.
10. Саблук П.Т. Наукові економічні центри розвитку сільських територій в управлінні аграрною наукою / П.Т. Саблук, Л.І. Курило // Економіка України. – 2014. – №5. – С. 51.
11. Сільське господарство України. – К.: Держслужба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch_sg_zb.htm.
12. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, О.Г. Булавка та ін.; за ред. Ю.О. Лупенка та О.Г. Булавки. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 74 с.
13. Теорія, політика та практика сільського розвитку; за ред. д-ра екон.наук, чл.-кор. НАНУ О.М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І.В. Прокопи // НАН України; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2010. – 376 с.
14. Хвесик М.А. Модернізація водогосподарської інфраструктури як фактор прискорення соціально-економічного піднесення сільських територій / М.А. Хвесик, В.А. Голян // Економіка АПК. – 2014. – №7. – С. 121-126.
15. Barrett Garry F., 2000. «The effect of educational attainment on welfare dependence: Evidence from Canada,» Journal of Public Economics, Elsevier, vol. 77 (2), pages 209-232, August.
16. Perry C.S. Economic activity and social indicators: A rural-urban discontinuum? / C.S. Perry // American Journal of Economics & Sociology. – 1984. – № 43 (1). – P.61-74.
17. Rural realities in the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.ec.europa.eu>.

Стаття надійшла до редакції 04.07.2015 р.

*

УДК 331.5(1-22)

***В.А. ТКАЧУК, кандидат економічних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри економіки праці та
розвитку сільських територій
Національний університет біоресурсів і
природокористування України***

Організаційно-економічні засади ефективної зайнятості сільського населення

Постановка проблеми. У сучасній мінливій економіці постійно відбуваються зрушення обсягу й структури попиту на працю. Це диктує необхідність гнучкіших відносин роботодавців і працівників, відповідних якісних характеристик робочої сили на ринку праці, вдосконалення способів адаптації та соціального захисту працівників. Остання світова фінансово-економічна криза чітко

показала, що в умовах посилення процесів інтеграції й глобалізації економік існуючий механізм регулювання зайнятості потребує суттєвого удосконалення.

Важливим фактором модифікації економічних відносин є формування ринку праці, що відіграє істотну роль у поліпшенні якості робочої сили, її розподілі та перерозподілі, а також у підвищенні мотивації праці. Сучасна кон'юнктура сільського ринку праці характеризується значним переважанням пропозиції

© В.А. Ткачук, 2015